

บทที่ ๔

วิเคราะห์ลักษณะอุปมาหลักธรรมตามแนวคิดของจอห์น อาร์. เซอร์ล

เนื่องจากคำในความรู้พื้นฐานของมนุษย์มีจำนวนจำกัด เมื่อมีมโนทัศน์ใหม่เกิดขึ้น มนุษย์จึงนำความรู้พื้นฐานทางภาษาที่มีเดิมมาใช้ในการสร้างอุปมา ทำให้เกิดการขยายตัวในการใช้ภาษาในอีกรูปแบบหนึ่ง^๑ อุปมาจึงไม่ได้เกิดขึ้นโดยบังเอิญ หากแต่มีกฎเกณฑ์ และการสร้างสมประสบการณ์ทางภาษาในชีวิตประจำวันของมนุษย์ อุปมาจึงไม่ใช่เพียงแค่แสดงความงดงามทางด้านภาษาเท่านั้น แต่ยังสะท้อนระบบความคิด มโนทัศน์ และโลกทัศน์ที่มนุษย์มีต่อสังคม ดังจะได้กล่าวในรายละเอียดขององค์ประกอบที่เกี่ยวข้องต่อไป

๔.๑ ด้านองค์ประกอบพื้นฐานของอุปมา

พื้นฐานของอุปมาตามแนวคิดของจอห์น อาร์. เซอร์ล มีส่วนประกอบสำคัญ ๓ ประการ ได้แก่ S (Subject) หมายถึง สิ่งที่ถูกเปรียบ P (Predicate) หมายถึง แบบเปรียบ และ R (Reality) หมายถึง ความหมายที่ผู้พูดต้องการสื่อ

รูปแบบโครงสร้างอุปมาและความหมายอุปมา คือ

S is P
S is R

ตัวอย่างอุปมาหลักธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีโครงสร้างพื้นฐานส่วนใหญ่ สอดคล้องกับแนวคิดของจอห์น อาร์. เซอร์ล คือประกอบด้วย S, P ส่วน R ก็จะแฝงอยู่ใน S บ้าง ใน P บ้าง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่างที่ ๑

อุปมาทฎิฐิ ๖๒ เหมือนดาบ

“ทฎิฐิต่าง ๆ ทั้งหมดถูกทฎิฐิ ๖๒ นี้ (S) ซึ่งเป็นดุจดาบ (P) ปกคลุมเอาไว้”

^๑ รัตน บองขาว, “การศึกษาอุปมาในวรรณสามก๊ก ฉบับเจ้าพระยาคลัง (หน)”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๗), หน้า ๘๓.

ความหมายที่พระพุทธเจ้าต้องการสื่อ (R) คือ ทิฏฐิ ๖๒ นี้ ครอบคลุมทิฏฐิทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่ทั้งหมด

ตัวอย่างที่ ๒

อุปมากิเลสเหมือนเนนิน

“เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลส (S) เพียงดังเนนิน (P) ปราศจากความเศร้าหมองอ่อน เหมะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุโน้มจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ”

ความหมายที่พระพุทธเจ้าต้องการสื่อ (R) คือ ไม่มีกิเลสที่จะชักนำกระแสจิตให้ไหลลงต่ำ ซึ่งขัดขวางต่อญาณทัสสนะ

ตัวอย่างที่ ๓

อุปมากรมคุณ ๕ ด้วยชื่อคา เครื่องจองจำ ตรวน

“วาเสฏฐะ กรมคุณ ๕ (S) ต่อไปนี้ ในวินัยของพระอริยะเรียกว่า ชื่อคา (P) บ้างเครื่องจองจำ (P) บ้าง และ “ปริโกทกรมคุณ ๕ (S) อยู่ ดิดตรวน (P) คือกรม”

ความหมายที่พระพุทธเจ้าต้องการสื่อ (R) คือ กรมคุณ ๕ เป็นเครื่องผูกมัด ทำให้ไม่สามารถออกจากภพชาติคือการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสาร

ตัวอย่างที่ ๔

อุปมากรมเหมือนโครงกระดูก

“กรมทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนโครงกระดูก (P)...”

ความหมายที่พระพุทธเจ้าต้องการสื่อ (R) คือ ความอึดด้วยกรมไม่มี กรมยิ่งเสพก็ยิ่งกระหาย เพราะให้ความยินดีเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

ตัวอย่างที่ ๕

อุปมาค้นหาเหมือนเสาะระเนียด

“ภิกษุเป็นผู้ถอนเสาระเนียด (P) ได้แล้ว เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละตัณหา (S) ได้เด็ดขาดแล้ว ตัณหากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ภิกษุเป็นผู้ถอนเสาระเนียดได้แล้ว เป็นอย่างนี้”

ความหมายที่พระพุทธเจ้าต้องการสื่อ (R) คือ ตัณหาที่ฝังแน่นอยู่ในจิตใจซึ่งยากจะถอนออกได้

สรุปได้ว่า อุปมาหลักธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา มีส่วนประกอบทางด้านโครงสร้างตามแนวคิดของจอห์น อาร์. เซอร์ล ทุกประการ และจากตัวอย่างพบว่า โครงสร้างอุปมาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ตำแหน่งสิ่งที่ถูกเปรียบกับแบบเปรียบเทียบ ไม่จำเป็นต้องเรียงตามโครงสร้าง (S is P) เสมอไป มีกรณีตัวอย่างหลายกรณีสลับตำแหน่งกันในโครงสร้างเป็น (P is S) เช่นตัวอย่างที่ ๕

นอกจากนั้น สิ่งที่ถูกเปรียบ (S) อาจเปรียบกับแบบเปรียบเทียบ (P) หลายชุดในคราวเดียวกัน ซึ่งอาจเขียนเป็นโครงสร้างใหม่เป็น (S is P, P, P...) เช่น

“เพราะสัญญา (S) เป็นดุจโรค (P) เป็นดุจหัวฝี (P) เป็นดุจลูกศร....(P)”

บางตัวอย่าง ทรงย่ำสิ่งที่ถูกเปรียบ (S) ขึ้นมาหลายครั้งให้ครบตามแบบเปรียบเทียบ (P) ทำให้เกิดความสละสลวย และมองเห็นพระประสงค์ที่ต้องการย่ำให้ผู้ฟังเห็นมโนภาพของแบบเปรียบเทียบให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เช่น

“ภิกษุเหล่านั้นตัดกิเลส (S) ดังตะปู (P)

ตัดกิเลส (S) ดังลิ้มสลัก (P) ถอนกิเลส (S) ดังเสาเขื่อน (P) ได้แล้ว

เป็นผู้ไม่หวั่นไหว บริสุทธี

เป็นผู้ปราศจากมลทิน เทียบไป

เป็นผู้อันพระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักษุทรงฝักดีแล้ว

เหมือนช้างหนุ่ม ฉะนั้น”^๒

ขณะที่บางตัวอย่างของอุปมา มีปรากฏเฉพาะ แบบเปรียบเทียบ (P) ไม่ปรากฏสิ่งที่ถูกเปรียบ (S) แต่ก็สามารถเข้าใจ โดยอาศัยบริบทของข้อความในประโยค และเทียบเคียงกับพระพุทธพจน์ในลักษณะเดียวกัน เช่น

^๒ ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๓๒/๒๖๐.

“คนพวกหนึ่งกำลังสร้างสะพาน (P)
ข้ามสระใหญ่ (P) โดยมีให้เปิดเปื้อนด้วยโคลนตม
ขณะที่คนอีกพวกหนึ่งกำลังผูกท่อนอยู่
ชนผู้ฉลาดได้ข้ามพ้นไปแล้ว”^๓

๔.๒ ด้านความหมาย

จุดมุ่งหมาย หรือหน้าที่ของภาษาคือเพื่อการสื่อสาร^๔ ขณะเดียวกัน การสื่อสารที่แท้จริง จะสมบูรณ์ก็ต่อเมื่อผู้รับสาร สามารถเข้าใจความหมายที่แท้จริงที่ผู้ส่งสารต้องการสื่อ^๕ แต่ในการ สื่อสาร มนุษย์ไม่ได้ใช้ภาษาเพียงตามตัวอักษร (literal meaning) เท่านั้น หากแต่ยังใช้ภาษาให้มีความหมายอื่นนอกเหนือจากความหมายตามตัวอักษร (metaphorical meaning) ซึ่งประการหลังนี้ จอห์น อาร์. เซอร์ล เรียกว่า “speaker’s utterance meaning” หมายถึง การใช้ภาษาให้มีความหมาย ตามที่ผู้พูดใช้ต้องการสื่อ และวิธีการที่เซอร์ลใช้เพื่อสื่อความหมายดังกล่าวก็คือการใช้อุปมา

การใช้อุปมา จะทำให้ผู้ที่อยู่ในบริบทเดียวกัน สามารถเข้าใจความหมายได้รวดเร็วกว่า ประโยคธรรมดา^๖ แต่การเข้าใจความหมาย ก็ขึ้นอยู่กับอิทธิพลของแบบเปรียบเทียบ (P) รวมทั้งพื้นฐานความรู้ของผู้รับสาร โดยมีบริบททางสังคม วัฒนธรรม ค่านิยม ความรู้สึก และประสบการณ์ เป็นองค์ประกอบสำคัญ

ประเด็นสำคัญที่เซอร์ลค้นพบคือ การตีความอุปมา ถ้าหากไม่มีการศึกษาทฤษฎีทางภาษาก็ย่อมเกิดปัญหาในการสื่อสาร ทั้งนี้เพราะอุปมาเป็นการใช้ภาษาที่สื่อความหมายไม่ตรงตามตัวอักษร ซึ่งอาจเป็นเหตุให้ผู้รับสารไม่สามารถเข้าใจความหมายตรงตามที่ใช้อุปมาต้องการสื่อ ภาษาจึงมิได้อยู่ที่เพียงความสัมพันธ์ระหว่างคำกับวัตถุ แต่อยู่ที่ทฤษฎีที่กำกับอีกทอดหนึ่งว่าจะใช้อย่างไรจึงจะมีความหมายเช่นนั้น

ในตอนนี้ ผู้วิจัยจึงใช้เกณฑ์ตามแนวคิดของเซอร์ล (Searle) เพื่อวิเคราะห์หลักกรรมใน คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาว่า มีการสร้างอุปมาอย่างไร โดยจะพิจารณาเป็นลำดับ ๆ ไปตาม หลักการและทฤษฎีที่ได้กล่าวแล้วในบทที่ ๒

^๓ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๔/๕๘.

^๔ The function of language is to communicate (L2) แนวคิดของจอห์น ล็อก อ้างใน Michael Morris, *Introduction to Philosophy of Language*, (New York: Cambridge University Press, 2006), p. 7.

^๕ *Ibid.*, p. 10.

^๖ รัตน บองขาว, “การศึกษาอุปมาในวรรณสามก๊ก ฉบับเจ้าพระยาคลัง (หน)”, หน้า ๘๔.

๔.๒.๑ สิ่งที่ถูกเปรียบ (S: subject) ต้องมีความสัมพันธ์หรือลักษณะทางความหมายบางส่วน หรือบางอย่างคล้ายกับสิ่งที่เปรียบ (P: predicate) โดยสามารถหาความหมาย (meaning) หรือสาร (message) หรือความหมายที่ต้องการสื่อจากความหมายของสิ่งที่เปรียบ (P: predicate) ได้ เช่น

Sam is a giant.= Sam is big

Sam is pig= Sam is filthy, gluttonous, sloppy, and so on

“is” ในตัวอย่าง มีความหมายเท่ากับอุปมาด้วยรูปศัพท์ (literal similes) ซึ่งสามารถเขียนเป็นประโยคอุปมาใหม่ว่า

Sam is like a giant.

Sam is like a pig.

ตัวอย่างอุปมาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาตามแนวคิดของจอห์น อาร์.เซอรัล ในข้อนี้ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑ เปรียบเทียบสติกับเครื่องตรวจ โดยที่ทั้งสองมีหน้าที่สอดส่อง หรือตรวจสอบเหมือนกัน

“คำว่า เครื่องตรวจนี้ (P) เป็นชื่อของสติ (S)”^๓

ตัวอย่างที่ ๒ เปรียบเทียบกามกับหลุมถ่านเพลิง โดยที่ทั้งสองมีลักษณะความร้อนเหมือนกัน กามสร้างความเร่าร้อนให้เกิดขึ้นภายในจิต ขณะที่หลุมถ่านเพลิงให้ความร้อนภายนอกคือกาย

“กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง (P)...”^๔

ตัวอย่างที่ ๓ เปรียบเทียบความสามัคคีเหมือนน้ำกับน้ำมัน เนื้อหาสาระของความสามัคคีคือความกลมเกลียว หรือกลมกลืนเป็นเนื้อเดียวกัน ซึ่งเป็นลักษณะร่วมอย่างหนึ่งที่มีอยู่ในน้ำกับน้ำมัน

เนื้อความข้างล่างต่อไปนี้ เป็นความตอนหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสถามภิกษุทั้งหลาย

^๓ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๕/๗๑.

^๔ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๔/๒๔๖.

“เธอทั้งหลายยังสามัคคีกัน (S) ชื่นชมกัน ไม่วิวาทกัน เหมือนน้ำนมกับน้ำ (P) มองกันด้วยนัยน์ตาที่เปี่ยมด้วยความรักหรือ”^๕

ตัวอย่างที่ ๔ เปรียบศพคนตายที่ถูกهامไปป่าช้าว่าชาวโพลนเหมือนสิ้นกพิราบ สีขาวของนกพิราบกับสีขาวของศพคนตาย มีลักษณะร่วมเหมือนกันคือความขาว
อุปมาดังกล่าวนี้ ไม่ใช่อุปมาธรรมดาโดยตรง แต่เป็นอุปมาเกี่ยวกับสภาวะ รูปอุปมาว่า

“ร่างกายปรากฏอยู่แค่ป่าช้า กลายเป็นชาวโพลน (S) ดุจสิ้นกพิราบ (P)”^๖

๔.๒.๒ สิ่งที่เปรียบเทียบ P (Predicate) และความหมายที่ต้องการสื่อ R (Reality) มีความหมายเหมือนหรือคล้ายกัน แต่ด้วยข้อจำกัดบางประการ หากสิ่งที่เปรียบเทียบ P (predicate) ถูกตีความตามตัวอักษรแล้ว จะใช้เปรียบกับสิ่งที่ถูกเปรียบ S (subject) ไม่ได้ เช่น

That parliament was addled. (รัฐสภานั้นมีความวุ่นวายสับสน)

His brain is addled. (สมองของเขาวุ่นวายสับสน)

คำว่า addled หมายถึง ไข่ที่ไก่ไม่ฟักเป็นตัว ซึ่งใช้กับไข่ (eggs) เท่านั้นในการตีความตามตัวอักษร แต่เราอาจกล่าวตามแบบอุปมา โดยคำว่า addled จะหมายถึงวุ่นวายสับสน

ตัวอย่างอุปมาหลักธรรมในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาตามแนวคิดของจอห์น อาร์. เซอร์ล ในข้อนี้ไม่พบในคัมภีร์ที่มหายานและมหายานิกาย อย่างไรก็ตามก็ยังพบในอุปมาหมวดอื่น เช่น อุปมาเกี่ยวกับสภาวะธรรม ดังประโยคว่า

“พระอริยสาวก (S) นี้ บัณฑิตสรรเสริญว่าเป็นผู้มีเสขปฏิบัติ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยธรรม ซึ่งเป็นคจฺฟองไข่ที่ไม่เน่า (P)”^๗

ฟองไข่ไม่เน่าตีความตามตัวอักษร ก็คือไข่ไก่ที่ยังปกติ ยังใช้ได้ สามารถฟักออกมาเป็นลูกไก่ได้ แต่ถูกนำมาเปรียบกับอริยสาวกผู้ประกอบด้วยเสขปฏิบัติ ฟองไข่ที่ไม่เน่านี้จึงมีความหมายเฉพาะในบริบทนี้ว่า พระอริยสาวกผู้ประกอบด้วยเสขปฏิบัติย่อมมีโอกาสทำลายกิเลสเข้าถึงญาณธรรมขั้นสูงได้ (R)

^๕ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๕/๒๔๑.

^๖ ที.ส. (ไทย) ๕/๑๓๑/๕๓.

^๗ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓/๓๑.

๔.๒.๓ สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ S (subject) กับแบบเปรียบเทียบ P (predicate) ต่างชนิดกัน แต่มีลักษณะร่วมอย่างหนึ่ง จึงนำมาเปรียบเทียบ ความหมายที่ต้องการสื่อ R (reality) จึงไม่ได้เกิดจากการตีความตรงตามตัวอักษรตามที่ปรากฏ แต่ความหมายที่ต้องการสื่อ จะมีความสัมพันธ์ หรือแสดงลักษณะภาพของแบบเปรียบด้วยความเหมือน หรือเกี่ยวข้องกันในบางประการ เช่น

Richard is gorilla. (ริชาร์ดเป็นกอริลล่า)

ประโยคนี้ไม่ได้หมายความว่าริชาร์ดเป็นกอริลล่า แต่มีความหมายว่า Richard is fierce (ดุร้าย), nasty (สกปรก, โสมม, น่าขยะแขยง), prone to violence (เป็นคนหัวรุนแรง) ซึ่งเป็นลักษณะที่มีอยู่ในกอริลล่าที่ถูกสร้างขึ้นตามตำนาน

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา พบอุปมาหลักธรรมในลักษณะดังกล่าว รูปประโยคอุปมาว่า

“คำว่าโทษคือยาพิษ (P) นี้ เป็นชื่อของอวิชา (S)”^{๑๒}

นอกจากอุปมาธรรมดังกล่าวข้างต้น ยังพบอุปมาในลักษณะดังกล่าวในหมวดอื่น รูปประโยคอุปมา ดังนี้

“คหบดี ตระกูลของท่าน (S) เป็นคูปบ่อน้ำ (P) ของพวกนิครนถ์”^{๑๓}

ประโยคนี้ ไม่ได้หมายความว่า ตระกูลของคหบดีนี้เป็นบ่อน้ำของพวกนิครนถ์ แต่มีความหมายว่า ตระกูลของคหบดีได้อุปถัมภ์บำรุงนิครนถ์ (R) มาเป็นระยะเวลานาน การที่คหบดีจะหันมานับถือพระพุทธองค์ จึงควรพิจารณาให้รอบคอบ

“ภิกษุเหล่านั้นตัดกิเลส ดังตะปู

ตัดกิเลส ดังลิ้มสลัก ถอนกิเลส ดังเสาเขื่อน ได้แล้ว

เป็นผู้ไม่หวั่นไหว บริสุทธ

เป็นผู้ปราศจากมลทิน เทียบ

เป็นผู้อันพระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักขุทรงฝึกดีแล้ว (S)

เหมือนช้างหนุ่ม (P) ฉะนั้น”^{๑๔}

^{๑๒} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๕/๓๑.

^{๑๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓/๓๑.

^{๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๒/๒๖๐.

อุปมาดังกล่าวนี้ ไม่ใช่อุปมาธรรมดาโดยตรง แต่เป็นอุปมาเกี่ยวกับภิกษุ ขยายความต่อจากอุปมาธรรมดา โดยใช้ช้างหนุมเปรียบเทียบเกี่ยวกับภิกษุผู้มีกำลังแห่งความวิริยะสามารถตัดกิเลสที่ตัดได้ยาก

๔.๒.๔ สิ่งที่เปรียบ P (predicate) ต้องมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับอย่างใดอย่างหนึ่งกับความหมายที่ต้องการสื่อ R (Reality) ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงสิ่งที่เปรียบ P (predicate) จะปรากฏคุณลักษณะของความหมายที่ต้องการสื่อ R (Reality) ขึ้นมาในความคิด เช่น

Sally is a block of ice	=	Sally is unemotional. แชลลี่เป็นคนเย็นชา
I am in a black mood	=	I am angry and depressed. ฉันโกรธและไม่สบายอารมณ์
Mary is sweet.	=	Mary is gentle, kind, pleasant. แมรีสุภาพ อ่อนโยน ใจดี

ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาพบอุปมาตามแนวคิดของจอห์น อาร์ เซอร์ล ในข้อนี้ เช่น

ตัวอย่างที่ ๑ อุปมาธรรมดาเหมือนแพ เมื่อกล่าวถึงแพ ย่อมทำให้นึกถึงความจริงที่ต้องการสื่อคือ ใช้ข้ามฟาก เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับธรรม ก็จะสะท้อนความหมายว่า ธรรมะนั้นเป็นเครื่องมือที่ใช้สำหรับการข้ามฟาก หรือให้ถึงฝั่งคือพระนิพพาน รูปประโยคอุปมาว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เราก็นั่นนั่นเหมือนกัน แสดงธรรม (S) มีอุปมาด้วยแพ (P) เพื่อต้องการสลัดออก ไม่ใช่เพื่อต้องการจะยึดถือแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายรู้ทั่วถึงธรรมซึ่งเปรียบดุจแพที่เราแสดงแล้ว ควรละแม้ธรรมทั้งหลาย ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงธรรมเลย”

ตัวอย่างที่ ๒ อุปมาเหมือนขัน ๕ เหมือนโรค, หัวฝี

“เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (S) ที่มีอยู่ในปฐมณานันโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นจุโร (P) เป็นจุลหัวฝี (P)”^{๑๕}

โรค, ฝี เกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำให้ร่างกายได้รับความทุกข์ และต้องบำบัด รักษาให้ถูกวิธี ทำนองเดียวกันกับขัน ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ พิจารณาในมุมหนึ่งก็เป็นรังของโรค เป็นเหมือนหัวฝี นำมาซึ่งทุกข์

^{๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๓.

๔.๒.๕ การใช้คำที่มีความหมายใกล้เคียงกันมาแทนกัน โดยคำที่มาแทนนั้นมีความหมายบ่งถึงสิ่งหนึ่ง แต่ให้มีความหมายเป็นอย่างอื่น เป็นการตีความหมายแบบนามนัย (Metonymy) เช่น

The Crown = The British Monarch

The White House = The executive branch of the U.S Government

ในกัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาพบอุปมาหลักธรรมตามแนวคิดของจอห์น อาร์ เซอร์ล ในข้อนี้ ดังตัวอย่าง เช่น

“คนพวกหนึ่งกำลังสร้างสะพาน (P)

ข้ามสระใหญ่ (P) โดยมีให้แปลเปื้อนด้วยโคลนตม

ขณะที่คนอีกพวกหนึ่งกำลังผูกท่อนอยู่

ชนผู้ฉลาดได้ข้ามพ้นไปแล้ว”^{๑๖}

อุปมานี้ ใช้สะพานสื่อถึงอริยมรรค และใช้สระใหญ่สื่อถึงตัณหา แต่บางแห่งก็ทรงใช้ห้วงน้ำใหญ่ มหาสมุทร สากร หรือทะเล สื่อความหมายถึงสังสารวัฏ หรือกิเลส

นอกจากนั้น ยังพบอุปมาตามแนวคิดของจอห์น อาร์.เซอร์ลในหมวดอื่น เช่น

“บรรพชาของเรานี้จักไม่เป็นหมัน” (P)^{๑๗}

คำว่า ไม่เป็นหมัน ถูกนำมาเปรียบเทียบกับการบรรพชา โดยมีความหมายว่า มีผล หรือมีความเจริญ (R)

^{๑๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๔/๕๘.

^{๑๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๓๕/๔๖๔.

๔.๓ วิเคราะห์บริบทสังคมที่มีต่อการสร้างอุปมา

อุปมาเป็นการใช้ภาษาที่สื่อความหมายไม่ตรงตามตัวอักษร ซึ่งอาจเป็นเหตุให้ผู้รับสารไม่สามารถเข้าใจความหมายตรงตามที่ผู้ใช้อุปมาต้องการสื่อ^{๑๘}

อย่างไรก็ตาม ผู้ฟังยังคงสามารถเข้าใจความหมายที่ผู้พูดต้องการสื่อได้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า ทั้งผู้พูดและผู้ฟังย่อมเคยมีประสบการณ์ร่วมกันในเรื่องนั้น ๆ มาก่อน การสร้างอุปมาจึงต้องอาศัยบริบททางสิ่งแวดล้อม ชีวิตความเป็นอยู่ ความเชื่อ เป็นต้น มาเป็นมูลเหตุที่ใช้ในการเปรียบเทียบ^{๑๙} และการใช้สร้างอุปมาโดยที่ผู้พูดและผู้ฟังเคยมีประสบการณ์ร่วมกัน หรืออยู่ในบริบทเดียวกัน ย่อมทำให้เกิดเข้าใจความหมายได้รวดเร็วกว่าประโยคธรรมดา^{๒๐}

การสร้างอุปมาธรรมในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ย่อมอาศัยหลักการดังกล่าวด้วย ดังจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

๔.๓.๑ อิทธิพลจากสิ่งแวดล้อม หมายถึงสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบ ๆ ตัวในขณะนั้น เช่น ธรรมชาติ มนุษย์ อวัยวะ พืชพันธุ์ วัตถุสิ่งของ ภาวะหรือเหตุการณ์ สถานที่ เป็นต้น เช่น

๔.๓.๑.๑ ธรรมชาติ

ตัวอย่างที่ ๑ อุปมากิเลสเหมือนเนน รูปประโยคอุปมาว่า

“เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลส (S) เพียงดั่งเนน (P) ปราศจากความเศร้าหมองอ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ดังนั้น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุย่อมจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ”^{๒๑}

ครั้งพุทธกาล ภิกษุทั้งหลายย่อมอาศัยป่าละแวกหมู่บ้านเพื่อเป็นที่พักบำเพ็ญสมณธรรม ดังนั้นจึงมีความคุ้นเคยกับสภาพแวดล้อมที่เป็นป่า เป็นเนิน เป็นหลุม เป็นบ่อ การอุปมาด้วยธรรมชาติเหล่านี้ ย่อมทำให้เกิดมโนภาพชัดเจนมากยิ่งขึ้น

ตัวอย่างที่ ๒ อุปมากิเลสเหมือนห้วงน้ำใหญ่ รูปประโยคอุปมาว่า

^{๑๘} John R. Searle, “Metaphor, op.cit., p.417.

^{๑๙} รัตนา บองขาว, อ้างแล้ว, หน้า ๑๐๘.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๔.

^{๒๑} ที.ที. (ไทย) ๕/๓๑/๑๒., ๒๓๔/๓๓, ๒๓๕-๒๓๖/๓๘, ๒๓๘/๓๕, ๒๔๐/๘๐, ๒๔๓/๘๑, ๒๔๔/๘๑, ๒๔๕-๒๔๖/๘๒, ๒๔๖/๒๐๕.

“เมื่อก่อนเราเป็นโจรปรากฏชื่อองคุลิมาล เรานั้นเมื่อถูกกิเลส (S) คู้ห้วง
น้ำใหญ่ (P) พัดไปมา จึงได้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ”^{๒๒}

บริบทของกาลานี้ เป็นกาลาอุทานที่พระองค์อุทกกล่าวขึ้น ระหว่างฟังพระพุทธ
พจน์ตรัสเตือนให้ระลึกรู้ถึงบุญกรรมที่ตนได้เคยทำเอาไว้ สภาวะจิตของพระองค์อุทกเวลานั้น
หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง ถึงความเป็นพระอรหันต์แล้ว จึงเข้าใจกระแสคำรัสของพระพุทธเจ้าได้
เป็นอย่างดี ทำให้มองเห็นสภาวะของกิเลสที่ท่วมทับจิตใจของตนเมื่อครั้งยังไม่ได้เห็นธรรมอย่าง
แจ่มแจ้ง จึงยกอุปมาด้วยห้วงน้ำใหญ่

ตัวอย่างที่ ๓ อุปมาสังสารวัฏเหมือนห้วงน้ำใหญ่ รูปประโยคอุปมาว่า

“พระองค์ทรงเป็นพระสัพพัญญูพระพุทธเจ้า เป็นพระศาสดา เป็นพระมุนีผู้
ครอบงำมารได้ทรงตัดอนุสัยกิเลสได้ ทรงข้ามห้วงน้ำใหญ่ (P) คือสังสาร (S) ได้แล้ว ยังทรงช่วย
หมู่มสัตว์นี้ให้ข้ามตามไปได้ด้วย”^{๒๓}

กาลานี้ เป็นถ้อยคำของพระเสละกล่าวต่อเบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า
หลังจากที่ตน พร้อมด้วยบริวารได้ปลีกตนออกไปบำเพ็ญสมณธรรม กระทั่งได้บรรลุเป็นพระอ
รหันต์ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ภายในระยะเวลา ๗ วัน จากนั้นได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้ายังที่
ประทับ และกล่าวกาลานี้ในเชิงสรรเสริญพระพุทธคุณว่า ทรงข้ามห้วงน้ำใหญ่คือวัฏฏะสังสารแล้ว
ยังช่วยสัตว์โลกให้ข้ามพ้นสังสารวัฏด้วย

บริบทของกาลา สะท้อนให้เห็นว่า ผู้กล่าว คือพระเสละ ได้มองเห็นด้วยปัญญา
ญาณแล้วว่า สังสารวัฏมีความกว้างใหญ่ไพศาลเหมือนมหาสมุทร ส่วนผู้ฟัง คือพระพุทธเจ้า ไม่
จำต้องกล่าวถึง

๔.๓.๑.๒ มนุษย์ เช่น อุปมานิวรรณ์ ๕ เหมือนบุคคล ๕ ประเภท คือ คนเป็นโรค
คนถูกขังในเรือนจำ คนเป็นทาส และคนเดินทางไกล รูปประโยคอุปมาว่า

“เปรียบเหมือนคนกุ่มนี้มาลงทุนจนประสบผลสำเร็จ...”^{๒๔} เปรียบเหมือน
คนไปซื้ออาหารหนัก บริโภคอาหารไม่ได้ ไม่มีกำลัง...”^{๒๕} เปรียบเหมือนคนต้องโทษถูกคุมขังใน

^{๒๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๒/๔๓๒.

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๐๐/๕๐๑.

^{๒๔} ที.ส. (ไทย) ๘/๒๑๘/๗๔.

^{๒๕} ที.ส. (ไทย) ๘/๒๑๘/๗๔.

เรือนจำ...^{๒๖} เปรียบเหมือนคนที่ตกเป็นทาส ฟังตัวเองไม่ได้ ต้องฟังผู้อื่น จะไปไหนตามใจชอบก็ไม่ได้...^{๒๗} เปรียบเหมือนคนมีทรัพย์สินสมบัติ เดินทางไกลกันดาร หาอาหารได้ยาก มีภัยเฉพาะหน้า...^{๒๘}

นิวรรณ์ ๕ อุปมาด้วยบุคคล ๔ ลักษณะ ได้แก่ คนกึ่งหนึ่ง, คนใช้อาการหนัก, คนต้องโทษในที่คุมขัง, คนเป็นทาส, และ คนมีทรัพย์สินเดินทางไกลในที่กันดาร บุคคล ๔ ประเภทนี้มีลักษณะเหมือนกันอย่างหนึ่งคือ ขัดขวางหรือลดทอนสมรรถนะในการทำกิจการงานทั้งหลาย เช่น คนกึ่งหนึ่ง ต้องถูกทวงหนี้ ต้องอดทนต่อถ้อยคำหยาบคายของเจ้าหนี้ ไม่อาจโต้ตอบอะไรได้, คนใช้อาการหนัก บริโภคอาหารก็ไม่ได้ บั่นทอนกำลัง แม้ลิ้มรสของอาหารก็รับรสไม่เต็มที่, คนต้องโทษ ถูกจำกัดบริเวณ ทำอะไรได้ในขอบเขตจำกัด, คนเป็นทาสต้องฟังตัวเองไม่ได้ ต้องฟังคนอื่น ไปไหนตามใจชอบไม่ได้, คนมีทรัพย์สินเดินทางไกลกันดารก็ไม่ปลอดภัย ลำบากในการแสวงหาอาหาร ทำให้ได้รับความลำบาก^{๒๙}

เมื่อพิจารณาจากนิทานซึ่งเป็นบริบทของเรื่อง พบว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงสามัญผล (ผลแห่งความเป็นสมณะ) แก่พระเจ้าอชาตศัตรู ซึ่งเข้าเฝ้าขณะพระพุทธองค์ประทับอยู่ที่สวนมะม่วงของหมอชีวกโกมารภัจจ์^{๓๐} บริบทของอุปมาจึงเนื่องด้วยโลก อยู่ในวิสัยที่พระเจ้าอชาตศัตรูจะทรงเข้าพระทัยได้โดยง่าย เพราะทรงมีประสบการณ์เรื่องนี้เหล่านี้อยู่แล้ว ในฐานะที่ทรงเป็นกษัตริย์

๔.๓.๑.๓ อวิยะ อุปมาตามเหมือนโคจรกระดูก ขึ้นเนื้อ และหัวงู รูปประโยคอุปมาว่า

“กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนโคจรกระดูก (P)...

กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนขึ้นเนื้อ (P)...

กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนหัวงู (P) มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก มีโทษยิ่งใหญ่มาก”^{๓๑}

^{๒๖} ที.สี. (ไทย) ๘/๒๒๐/๓๔.

^{๒๗} ที.สี. (ไทย) ๘/๒๒๑/๓๕.

^{๒๘} ที.สี. (ไทย) ๘/๒๒๒/๓๕.

^{๒๙} ดูคำอธิบายประกอบเพิ่มเติมในคัมภีร์สุมังควาสาลินี ที.สี.อ.(ไทย) ๑/๑/๔๕๓-๔๕๔.

^{๓๐} ที.สี. (ไทย) ๘/๑๕๐/๔๘.

^{๓๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๔/๒๔๖-๒๔๗.

บริบทของอุปมานี้ ทรงแสดงสติปัญญา ๔ แก่ภิกษุทั้งหลายขณะทรงประทับอยู่ที่กัมมาศรัทธมณิกม แคว้นกुरु ซึ่งนิคมแห่งนี้ อรรถกถาจารย์ได้ขยายความว่า เป็นสถานที่ที่ทรมานพระเจ้าโบริสทพผู้มีพระบาทต่าง มีปกติกินมนุษย์เป็นอาหาร^{๓๒} และที่แคว้นที่นิคมแห่งนี้ ชาวบ้านมักจะเจริญสติปัญญา ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นนิจ โดยกระทั่งที่สุด แม้นกแขกเต้าที่อยู่ในสำนักของพระเถรีก็ยังได้รับการสอนให้ภาวนากระดูก (อัญญิ) เป็นอารมณ์^{๓๓}

แม้หลักฐานในอรรถกถา ก็ได้พรรณนาถึงกลุ่มภิกษุ ๓๐ รูปที่เข้าไปปฏิบัติธรรม ได้ถูกเสือโคร่งคาบไปกินถึง ๑๕ รูป โดยเฉพาะรูปหลังสุดที่ถูกเสือโคร่งคาบไป เหล่าภิกษุที่เหลือได้ตามไป แต่ก็ช่วยอะไรไม่ได้ เพราะเสือได้คาบไปยังที่ที่ภิกษุเหล่านั้นตามไปไม่ได้ จึงคงได้แต่ยืนดู พร้อมกับส่งเสียงให้ภิกษุรูปนั้นระลึกถึงกัมมัญฐาน ภิกษุที่ถูกเสือคาบไป ได้เจริญกัมมัญฐาน พอเสือกัดกินข้อเท้าก็ได้บรรลุโสดาบัน กัดกินถึงหัวเข่าก็บรรลุสกทาคามี กัดกินถึงท้องได้บรรลุอนาคามี และสุดท้ายก็ได้บรรลุพระอรหันต์ก่อนสิ้นใจ^{๓๔} สะท้อนให้เห็นว่า สภาพป่าที่อาศัยอยู่นั้น น่าจะพบเห็นสิ่งเหล่านี้ได้ไม่ยากนัก

ในมูลกปัณณาสก์ อุปมาเดียวกันนี้ พระพุทธเจ้านอกจากจะทรงยกอุปมามาแสดงแล้ว ยังทรงอธิบายอุปมาดังกล่าวโดยละเอียด เช่น เมื่อแสดงอุปมาด้วยโครงกระดูก ก็ทรงยกตัวอย่างสุนัขหิวโซยืนอยู่ใกล้เขียงคนฆ่าโค เมื่อเขาโยนเศษกระดูกมา ก็นอนแทะโครงกระดูกนั้น แต่ถึงจะแทะอย่างไร ก็ทำให้สุนัขหิวกระดูกหายไม่ ยิ่งแทะก็ยิ่งกระดูกหาย^{๓๕} อุปมาคล้ายกับกาม แทะเท่าไรก็ไม่มีทางอิ่ม

ส่วนอุปมาชิ้นเนื้อนั้น ก็ทรงอธิบายโดยใช้อุปมานกแร้ง นกตะกรุม หรือนกเหยี่ยวคาบชิ้นเนื้อแล้วบินไป ขณะเดียวกันก็มีฝูงนกแร้ง นกตะกรุม หรือนกเหยี่ยวบินไปรุมแย่งชิ้นเนื้อนั้น ถ้าหากนกแร้ง นกตะกรุม หรือนกเหยี่ยวนั้นไม่รีบปล่อยชิ้นเนื้อนั้น ก็อาจจะถูกฝูงนกแร้ง นกตะกรุม หรือนกเหยี่ยวนั้นรุมจิกตีได้รับอันตรายถึงชีวิต

อุปมากรมด้วยโครงกระดูก และชิ้นเนื้อ จึงสร้างมโนภาพที่ลึกซึ้ง และมองเห็นภาพได้ชัดเจน

๔.๓.๑.๔ พุทธชาติ อุปมากรมเหมือนผลไม้ค้ำดัน รูปประโยคอุปมาว่า

“กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนผลไม้ค้ำดัน (P)...”

^{๓๒} ม.ม.อ.(ไทย) ๑/๑/๖๓๕.

^{๓๓} ม.ม.อ.(ไทย) ๑/๑/๖๓๕.

^{๓๔} ม.ม.อ.(ไทย) ๑/๑/๖๔๕.

^{๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๒/๔๓.

ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มัชฌิมนิพพานสูตรได้พรรณนาอุปมาดังกล่าวว่า “คนที่ต้องการผลไม้ เทียวแสวงหาผลไม้ เมื่อพบต้นไม้ผลดกจึงปีนขึ้นไปเก็บกิน เก็บใส่ห่ออีกคนหนึ่งก็ต้องการผลไม้เช่นกัน เทียวแสวงหา พบเห็นต้นไม้ผลดกต้นเดียวกันนั้น แต่แทนที่จะปีนขึ้นไปเก็บผลไม้กิน กลับเอาขวานตัดต้นไม้ผลดกนั้นในขณะที่คนแรกยังอยู่บนต้นไม้ อันตรายจึงเกิดขึ้นแก่เขา”^{๓๖} ส่วนในขุททกนิกาย มหานิเทศ ได้ให้เหตุผลประกอบว่า ผลไม้คาตัน เป็นเหตุให้หัก ให้โค่น^{๓๗} เพราะโดยธรรมชาติ ต้นไม้เมื่อมีผล ย่อมทำให้น้ำหนักเพิ่มขึ้น กิ่งรับน้ำหนักไม่ไหว ย่อมทำให้หักโค่นได้ง่าย ประการต่อมา ผู้มีความปรารถนาด้วยผลไม้ อาจหักกิ่ง หรือโค่นต้นไม้ขึ้นเพื่อประโยชน์แก่ตนก็ได้ เหมือนกรณีอุทาหรณ์ในมัชฌิมนิกายข้างต้น ประเด็นนี้ คัมภีร์สัทธัมมปัชโชติกา ได้ขยายความเพิ่มเติมว่า คนที่ปรารถนาผลไม้ พบผลไม้คาตัน แต่ปีนต้นไม้ไม่เป็น ก็ยอมตัดหรือโค่นต้นไม้ขึ้นกินผลแล้วไปตามประสงฆ์^{๓๘}

การยกอุปมาผลไม้คาตันมาเปรียบเทียบกับกาม ย่อมทำให้เกิดมโนภาพได้กว้างขวาง และเข้าใจความหมายได้ลึกซึ้ง เพราะภิกษุทั้งหลาย ย่อมเคยมีประสบการณ์เกี่ยวกับธรรมชาติของต้นไม้ในลักษณะดังกล่าว ซึ่งถือเป็นเรื่องใกล้ตัว

๔.๓.๑.๕ วัตถุประสงค์ของ

วัตถุประสงค์ของที่ปรากฏในข้ออุปมา มักเป็นสิ่งที่อยู่ใกล้ตัว และเป็นที่ยอมรับกันดี ซึ่งเมื่อเอ่ยขึ้นแล้ว ย่อมทำให้ผู้ฟังสามารถมองเห็นมโนภาพที่ผู้พูดต้องการสื่อได้ชัดเจน ด้วยการเทียบเคียงเช่นนี้ ย่อมทำให้เกิดความเข้าใจข้อธรรมที่ต้องการการสื่อ เช่น เมื่อต้องการสื่อถึงกามคุณ ๕ ก็ทรงยกอุปมาด้วยชื่อ หรือเครื่องจองจำ เมื่อต้องการสื่อถึงกิเลส ก็อุปมาด้วยตะปู เป็นต้น เมื่อพิจารณาจากตัวอย่างอุปมาข้างล่างต่อไปนี้แล้ว ย่อมทำให้เกิดมโนภาพที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ตัวอย่างที่ ๑ อุปมากามเหมือนชื่อ เครื่องจองจำ รูปประโยคอุปมาว่า

“อย่างนั้นเหมือนกัน วาเสฏฐะ กามคุณ ๕ ต่อไปนี้ ในวินัยของพระอริยะเรียกว่า ชื่อคาบั้ง เครื่องจองจำบ้าง”^{๓๙}

^{๓๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๘/๓๑.

^{๓๗} ขุ.ม. (ไทย) ๒๕/๓/๘.

^{๓๘} ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๘๘.

^{๓๙} ที.สี. (ไทย) ๘/๕๔๖/๒๓๕.

วาเสฏฐะ เป็นศิษย์ของโปกขรสาติพราหมณ์ กำลังอยู่ในวัยหนุ่ม นั่งท่องมนต์ตอนกลางวัน ครั้นถึงเวลาเย็นจึงให้บริวารถือเครื่องใช้สำหรับอาบน้ำ เดินไปฝั่งแม่น้ำเพื่ออาบน้ำ โดยมีภรรยาชาวมาณพศิษย์ของตารุกขพราหมณ์เดินตามหลัง และได้สนทนากันเรื่องทางและไมทางในลัทธิอาจารย์ของตน ๆ แต่ไม่อาจยอมกันได้ จึงได้เข้าไปทูลถามความเรื่องนี้กับพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าได้อาศัยโอกาสนี้ แสดงเรื่องกามคุณ เพื่อชี้ให้เห็นว่า กามคุณนี้เป็นเครื่องผูกมัดสัตว์โลกเอาไว้ ทำให้มองไม่เห็นทางที่จะนำไปสู่ความดับทุกข์

ก่อนตรัสอุปมาด้วยชื้อคา และเครื่องจองจำ พระผู้มีพระภาคตรัสเปรียบแม่น้ำอจิรวดีมีน้ำเต็มเสมอฝั่ง นกกาก็มืดมิดกินได้ ชายคนหนึ่งต้องการข้ามไปฝั่งโน้น แต่กลับเอาเชือกเหนียวมัดแขนไว้หลังแน่นหนาอยู่ที่ฝั่งนี้ ชายคนนั้นยอมไม่สามารถข้ามแม่น้ำอจิรวดี ทั้งนี้เพื่อยกเหตุผลสนับสนุนอุปมาเรื่องกามเปรียบด้วยชื้อคา และเครื่องจองจำ^{๔๐} ให้วาเสฏฐะมาณพ และภรรยาชาวมาณพมองเห็นมโนภาพชัดเจนยิ่งขึ้น

ตัวอย่างที่ ๒ อุปมากิเลสเหมือนตะปู รูปประโยคอุปมาว่า

“ภิกษุเหล่านั้นตัดกิเลสดังตะปู”^{๔๑}

ตัวอย่างที่ ๓ อุปมาทิกขุ ๖๒ เหมือนดาบเขี้ยว รูปประโยคอุปมาว่า

“ทิกขุต่าง ๆ ทั้งหมดถูกทิกขุ ๖๒ นี้ (S) ซึ่งเป็นดุจดาบเขี้ยว (P) ปกคลุมเอาไว้ ตกอยู่ในดาบเขี้ยวนี้ เมื่อโผล่ขึ้นก็โผล่อยู่ในดาบเขี้ยวนี้ ติดอยู่ในดาบเขี้ยวนี้ถูกปกคลุมเอาไว้ เมื่อโผล่ขึ้นก็โผล่อยู่ในดาบเขี้ยวนี้เอง”^{๔๒}

ตัวอย่างที่ ๕ อุปมาอุปสรรคธรรม ๔ ประการเหมือนพนักพิง รูปประโยคอุปมาว่า

“ธรรม (S) เป็นดุจพนักพิง (P) ๔ ประการ”^{๔๓}

ตัวอย่างที่ ๖ อุปมามานะเหมือนธง รูปประโยคอุปมาว่า

^{๔๐} ที.สี. (ไทย) ๘/๕๔๕/๒๓๕.

^{๔๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๒/๒๖๐.

^{๔๒} ที.สี. (ไทย) ๘/๑๔๖/๔๖.

^{๔๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๗/๒๘๑.

“ภิกษุเป็นผู้ประเสริฐ ลคฺข (P) คือมานะ (S) ลงแล้ว ปลงภาระได้แล้ว
ปราศจากสังโยชน์แล้ว เป็นอย่างไร”^{๔๔}

๔.๓.๑.๖ ภาวะหรือเหตุการณ์

ตัวอย่างที่ ๑ อุปมาความสามัคคีเหมือนการเข้ากันได้ระหว่างน้ำกับน้ำมัน รูป
ประโยคอุปมาว่า

“เธอทั้งหลายยังสามัคคีกัน (S) ชื่นชมกัน ไม่วิวาทกัน เหมือนน้ำมันกับน้ำ
(P) มองกันด้วยนัยน์ตาที่เปี่ยมด้วยความรักหรือ”^{๔๕}

ตัวอย่างที่ ๒ อุปมาความทั้งหลายเหมือนความฝัน รูปประโยคอุปมาว่า

“กามทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนความฝัน (P)”^{๔๖}

ตัวอย่างที่ ๓ อุปมานิ वर्ณ ๕ เหมือนหนี้ โรค ความเป็นทาส และทางไกลอัน
กัณดาร รูปประโยคอุปมาว่า

“มหาบพิตร ภิกษุพิจารณาเห็นนิ वर्ณ ๕ (S) ที่ตนยังละไม่ได้เหมือนหนี้
(P) โรค (P) เรือนจำ ความเป็นทาส (P) และทางไกลกัณดาร”^{๔๗}

ตัวอย่างที่ ๔ เปรียบนิ वर्ณที่ละได้แล้วเหมือนความไม่มีหนี้ ความไม่มีโรค การ
พ้นโทษจากเรือนจำ และความเป็นอิสระหรือเป็นไท รูปประโยคอุปมาว่า

“มหาบพิตร ภิกษุพิจารณาเห็นนิ वर्ณ ๕ ที่ตนละได้แล้ว (S) เหมือน
ความไม่มีหนี้ (P) ความไม่มีโรค (P) การพ้นโทษจากเรือนจำ (P) ความเป็นไทแก่ตัวเอง (P)
และภูมิสถานอันสงบร่มเย็น”^{๔๘}

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๓.

^{๔๕} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๕/๒๘๑.

^{๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๔/๒๔๖-๒๔๗.

^{๔๗} ที.ส. (ไทย) ๕/๒๒๓-๒๒๔, ๔๕๕-๔๖๓/๓๕, ๒๐๑,

^{๔๘} ที.ส. (ไทย) ๕/๒๒๓-๒๒๔, ๔๕๕-๔๖๓/๓๕, ๒๐๑,

๔.๓.๑.๖ สถานที่

ตัวอย่างที่ ๑ เปรียบราคะเหมือนทางอ้อม และกิเลสเหมือนทางเป็นหลุมเป็นบ่อ รูปประโยคอุปมาว่า

“เราเรียกบุคคลผู้ข้ามพ้นทางอ้อม (P) คือราคะ (S) ทางที่เป็นหลุมเป็นบ่อ (P) คือกิเลส (S) สังสารวัฏ และ मोหะ ได้แล้วเป็นผู้ข้ามโอฆะไปถึงฝั่ง มีจิตเพ่งพินิจอยู่เสมอ ไม่หวั่นไหว หมดความสงสัยว่า เป็นพราหมณ์”^{๔๘}

บริบทของการตรัสอุปมานี้ ปราภพราหมณ์ผู้มีชื่อเสียงหลายคนถกเถียงกัน เรื่องเหตุที่ทำให้คนเป็นพราหมณ์ เมื่อไม่อาจยอมกันได้ จึงได้เข้าไปทูลถามความเห็นกับพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งขณะนั้น พระองค์ประทับอยู่ที่ราวป่าอิจฉานังคละ ใกล้หมู่บ้านอิจฉานังคละอันเป็นที่อยู่ของพราหมณ์ว่าเสฏฐะ ภราทวาชะ

เป็นที่น่าสังเกตว่า พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าตรัสแจกแจงกำเนิดของสัตว์ต่าง ๆ อย่างละเอียดนับตั้งแต่ตั๊กแตน มดดำ มดแดง สัตว์เลื้อยคลาน สัตว์สี่เท้า สัตว์บก สัตว์น้ำ สัตว์ปี ทั้งนี้เพื่อชี้ให้เห็นถึงกำเนิดที่แตกต่างกัน และเรียกชื่อแตกต่างกันตามสมมติบัญญัติ ซึ่งถือเป็นบริบทที่พราหมณ์เหล่านั้นรู้จักเป็นอย่างดีแล้ว ดังนั้น เมื่อตรัสอุปมาธรรม จึงอิงบริบทของหมู่บ้านซึ่งอยู่ในราวป่า สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลด้านสิ่งแวดล้อมทางสถานที่ที่มีส่วนสำคัญในการกำหนดข้ออุปมา

ตัวอย่างที่ ๒ อุปมากรมเหมือนหลุมถ่านเพลิง รูปประโยคอุปมาว่า

“กรมทั้งหลาย (S) เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง”(P)^{๔๙}

ตัวอย่างที่ ๓ อุปมานิเวศน์ที่ละได้แล้วเหมือนภูมิสถานอันร่มเย็น รูปประโยคอุปมาว่า

“มหาบพิตร ภิกษุพิจารณาเห็นนิเวศน์ ๕ ที่ตนละได้แล้ว (S) เหมือนความไม่มีหนี้ ความไม่มีโรค การพ้นโทษจากเรือนจำ ความเป็นไทแก่ตัวเอง และภูมิสถานอันสงบร่มเย็น (P)”^{๕๐}

^{๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๕/๕๘๐.

^{๔๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๔/๒๔๖-๒๔๗.

^{๕๐} ที.ส. (ไทย) ๘/๒๒๓-๒๒๔,๔๕๕-๔๖๓/๗๕,๒๐๑,

ตัวอย่างที่ ๔ อุปมานิพนธ์ด้วยเรือนจำ รูปประโยคอุปมาว่า

“มหาบพิตร ภิกษุพิจารณาเห็นนิพพาน ๕ (S) ที่ตนยังละไม่ได้เหมือนหนีโรค เรือนจำ (P) ความเป็นทาส และทางไกลกันดาร” ^{๕๒}

อุปมาตามตัวอย่างที่ ๓ และ ๔ ทรงตรัสแก่พระเจ้าอชาตศัตรู ผู้เป็นกษัตริย์แคว้นมคธ ซึ่งได้เสด็จพร้อมด้วยบริวาร เข้าไปทูลถามถึงผลของความเป็นสมณะในปัจจุบัน พระพุทธองค์จึงได้ทรงแสดงการปฏิบัติ และผลของการปฏิบัติของภิกษุ เพื่อชี้ให้เห็นเป็นประจักษ์โดยลำดับ ๆ ไป โดยเริ่มจากเรื่องง่าย ๆ เช่น ทาสในเรือน เมื่อออกบวชแล้ว ย่อมได้รับความเคารพ กราบไหว้ แม้แก่นายทาส เป็นต้น

การยกอุปมานิพนธ์ด้วยเรือนจำ และภูมิสถานอันสงบบรมเย็นย่อมทำให้พระเจ้าอชาตศัตรูเข้าใจได้โดยไม่ยาก เพราะพระองค์ย่อมมีโนภาพเรื่องนี้ชัดเจนอยู่แล้วในฐานะทรงเป็นกษัตริย์อย่างน้อยในพระนครย่อมมีเรือนจำสำหรับขังนักโทษ ทำนองเดียวกันกับภูมิสถานอันสงบบรมเย็น

๔.๓.๒ ความเป็นอยู่

ความเป็นอยู่ในที่หมายเอา การดำรงชีวิตอยู่ในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง เป็นเรื่องของวิถีชีวิต หรือการดำเนินชีวิตของคนในสังคมลักษณะใดลักษณะหนึ่ง

จากตัวอย่างที่ได้กล่าวมาแล้วในส่วนของอุปมาธรรมในคัมภีร์ทีฆนิกาย และมัชฌิมนิกายข้างต้น ไม่พบอุปมาธรรมด้วยชีวิตความเป็นอยู่

๔.๓.๓ ความเชื่อ

จากสืบค้นอุปมาธรรมในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ในส่วนทีฆนิกาย และมัชฌิมนิกาย ไม่พบอุปมาธรรมด้วยความเชื่อ

ตามความเข้าใจของผู้วิจัย จุดมุ่งหมายของการอุปมา ก็เพื่อทำให้เกิดผู้ฟังเกิดมโนภาพที่ชัดเจนในสิ่งที่สิ่งที่ถูกเปรียบ (S) ดังนั้นแบบเปรียบ (P) จึงต้องมีรูปธรรมชัดเจน เป็นที่เข้าใจได้โดยง่าย ทั้งทำให้ความหมายที่ต้องการสื่อ (R) ไม่คลาดเคลื่อนจากความประสงค์ของผู้ต้องการสื่อ ดังนั้นการใช้แบบเปรียบ (P) ที่เป็นนามธรรมจึงไม่เป็นที่นิยม การอุปมาด้วยชีวิตความเป็นอยู่ และอุปมาด้วยความเชื่อจึงไม่ปรากฏให้เห็นในคัมภีร์ทีฆนิกาย และมัชฌิมนิกาย

^{๕๒} ที.ส. (ไทย) ๘/๒๒๓-๒๒๔, ๔๕๕-๔๖๓/๓๕, ๒๐๑,

๔.๔ สรุปท้ายบท

จากแนวคิดและทฤษฎีอุปมาของจอห์น อาร์. เซอร์ล เมื่อนำมาใช้วิเคราะห์อุปมาธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนา จะเห็นว่า อุปมาที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา สามารถอธิบายได้ด้วยทฤษฎีอุปมาของจอห์น อาร์. เซอร์ล ทุกประการ ไม่ว่าจะเป็นพิจารณาในแง่องค์ประกอบพื้นฐานของอุปมา การสร้างความหมายของอุปมา หลักเกณฑ์การสร้างความหมาย รวมถึงอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมที่มีต่อการสร้างคำอุปมา

ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้น จากการศึกษาข้างต้น ทำให้เห็นว่า หลักเกณฑ์การสร้างอุปมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีโครงสร้างพิเศษนอกเหนือจากที่ปรากฏในทฤษฎีอุปมาของจอห์น อาร์. เซอร์ล กล่าวคือ อุปมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีการซ้อน หรือเน้นภาคประธาน (S) และภาคขยาย (P) อาจเรียกว่าเป็นการ “ซ้อนอุปมา” ขึ้นมา เพื่อให้เกิดมโนภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้น ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจความหมายที่ต้องการสื่อ (R) ได้โดยไม่คลาดเคลื่อน